

УДК371.4.037

Сергій Марчук®

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ К. Д. УШИНСЬКОГО

Національна доктрина розвитку освіти пріоритетними напрямками державної політики визначає особистісну орієнтацію освіти, формування національних і загальнолюдських цінностей, пропаганду здорового способу життя, інтеграцію вітчизняної освіти до європейського та світового освітніх просторів [2, с. 5].

Сучасна система фізичного виховання повинна мати теоретичне підґрунтя. Важливою її складовою є традиції народної фізичної культури, природні засоби загартування й оздоровлення, народне хореографічне мистецтво, система народних ігор тощо.

Когорта відомих вітчизняних педагогів ХІХ - початку ХХ ст. (Г. Ващенко, М. Демков, О. Духнович, П. Лєсафт, С. Миропольський, М. Пирогов, П. Редкін) розуміли важливість цього аспекту загальної культури особистості, старалися детально ознайомитися і вивчити досвід інших народів щодо фізичного виховання. Не був винятком і Костянтин Дмитрович Ушинський. Як людина високоосвічена, він на практиці вивчав досвід зарубіжжя, детально аналізував його з метою виділення найраціональніших зерен для застосування у вітчизняній науці та практиці.

К. Ушинський - найавторитетніший педагог ХІХ століття. Його ім'я настільки ввійшло у вітчизняний історико-педагогічний контекст, що сьогодні не можливо собі уявити історію педагогічної науки без цієї постаті [1, с. 4].

Виховний досвід і літературно-педагогічна спадщина К. Ушинського склали не лише яскраву сторінку вітчизняної історії педагогіки, але й стали феноменом світового освітньо-виховного процесу. На його ідеях зросли такі видатні педагоги, ж Х. Алчевська, Г. Ващенко, Б. Грінченко, М. Демков, О. Духнович, Я. Корчак, Т. Лубенець, А. Макаренко, С. Русова, В. Сухомлинський, Я. Чепіга та ін. Творчий доробок видатного педагога безперервно вивчався й інтегрувався як ученими-співвітчизниками, так і російськими дослідниками, такими як М. Грищенко, М. Гриценко, М. Даденков, С. Литвинов, О. Мазуркевич, М. Рибаківа, С. Чавдаров.

Питання вивчення зарубіжного педагогічного досвіду К. Ушинського - предмет наукових досліджень - Б. Вульфсона, А. Готалова-Готліба,

Ю. Корнейко, З. Малькової, А. Сбруєвої. Вченими доведено, що К. Ушинський належить до числа тих педагогів, які стояли біля витоків порівняльної педагогіки як науки на вітчизняному ґрунті, оскільки він першим здійснив глибокі компаративістські дослідження, поставив і вирішив проблему запозичення зарубіжного педагогічного досвіду.

Питання зарубіжної теорії та практики фізичного виховання в ХІХ - на початку ХХ ст. вивчали Б. Беннет, Д. Диксон, Л. Кун, Р. Макінтош, Д. Мітчел та ін. Вони намагалися відтворити картину всесвітньої історії фізичного виховання та спорту.

Зарубіжний досвід фізичного виховання у педагогічній спадщині К. Ушинського фрагментарно представлений у дисертаційних роботах Е. Дорошенка, Г. Приходько, А. Окопного і розглядається ними в ракурсі узагальнення відомостей з історії розвитку фізичного виховання. Дана позиція відображена і в навчальних посібниках М. Пономарьова, В. Столбова, Г. Харабугі, І. Чудінова.

З огляду на те, що в сучасних умовах відбувається інтеграція вітчизняної освіти в міжнародний освітній простір, творчої переоцінки потребують здобутки освітньо-виховних систем зарубіжних країн, зокрема традицій фізичного виховання, які ґрунтовно вивчав і пропагував у свій час видатний педагог Костянтин Ушинський.

Мета статті - проаналізувати зарубіжний досвід фізичного виховання школярів на основі вивчення матеріалів педагогічної подорожі К. Д. Ушинського європейськими країнами.

У формулярному списку про службу К. Ушинського зазначається: "Наказом по відомству від 9 липня 1862 року відряджається за кордон із зачисленням до учбового комітету ... на один рік" [7, с.553]. Проте відрядження Ушинського тривало понад п'ять років (продовжено наказами відомства від 28 квітня 1863р., 21 листопада 1864 р., 31 листопада 1866 р.).

У працях "Педагогічна подорож Швейцарією", "Педагогічні замітки про Швейцарію", "Звіт відрядженого за кордон" К. Ушинський глибоко і критично вивчив досвід навчання і виховання дітей, підлітків та юнацтва за кордоном. Географія педагогічної мандрівки Ушинського Європою не обмежувалася лише Швейцарією, вона була значно ширшою: Німеччина, Франція, Бельгія, Італія.

Спочатку записи про свою подорож Ушинський робив у формі щоденника, в який занотовував свої безпосередні враження й особисті переживання. Опис "Педагогічної подорожі Швейцарією" поданий К. Ушинським у семи листах. Загалом у даних матеріалах простежується історія боротьби швейцарської буржуазії за свої школи, пода-

ється загальна організація освіти в Бернському кантоні та досвід педагогічної роботи в Бернському жіночому училищі, описуються учительські семінарії у Мюнхенбухзее, Веттінгені та Цюріху.

У своїх дослідженнях К. Ушинський фізичне виховання і фізичну культуру розглядає не лише як окремий предмет у змісті навчального процесу певного навчального закладу, а й як цілісну систему, що охоплювала материнську школу, навчальні заклади різноманітних типів, суспільне оточення дитини, фізичну працю, природні засоби, спадщину народу, систему підготовки фахівців для педагогічної діяльності у спеціальних навчальних закладах, особливо жіночих.

Даючи історико-педагогічну оцінку Швейцарії, К. Ушинський зазначає, що з цієї країни "вийшли й поширилися по всьому світі ті великі педагогічні ідеї, які реформували й продовжують реформувати виховання в усіх країнах Європи" [4, с. 17]. Ушинський також зауважує, що в аспекті розвитку педагогіки Швейцарія у ХГХ столітті - це земля найновіша, яка тільки починає налагоджувати свою народну освіту. К. Ушинський у реформуванні швейцарської освіти помітив лише формальну сторону справи. За визнанням самих швейцарців, зразкові виховні заклади І.-Г. Песталоцці та Ф.-Е. Феленберга довго були процвітаючими, але поодинокими оазисами у швейцарському навчальному світі, пліч-о-пліч із цими визначними явищами швейцарські школи продовжували довгий час нидіти в найжалюгіднішому вигляді, хоча ідеї великих швейцарських педагогів оживлювали вже школи Німеччини, Бельгії, Англії [4, с. 17].

Історичний аналіз справ у старій швейцарській школі дав змогу зробити педагогові висновки про те, що там часто не дотримувалися елементарні гігієнічні вимоги, через що "все вивчається для майбутнього забуття; все для школи, нічого для життя" [4, с. 20]. К. Ушинський цитує професора М.-З. Шультеса, який у 1808 р. писав: "Погляньмо на звичайні народні школи; ми побачимо темну, тісну, душну кімнату, де ні чистота, ні порядок не можливі; де дитина, жадливо марнуючи час, навчається більш-менш правильно передавати звуки, надруковані в книзі; копіювати з пропису більш-менш схоже на оригінал, співати псалми й механічно дещо лічити. Голову набивають лише зовсім незрозумілими виразами катехізи-су, і цю так звану релігію вважають головною справою, а все інше - побічним заняттям, якому можна приділити тільки решту часу. Якщо живій, рухливій від природи дитині таке навчання буває не під силу й вона не може сидіти смирно, то вона розплачується за це своїм тілом або почуттям честі, її оголошують безнадійною дитиною, засудженою на вічну загибель" [4, с. 19]. Об'єктом дослідження К. Ушинського були швейцарсь-

кі навчальні заклади різних типів, очолювані різними керівниками, і в кожному з них педагог намагався віднайти раціональне зерно, запровадження якого у вітчизняній школі принесло б найбільшу користь не лише суспільству, а, насамперед, окремій особистості. Детальний аналіз навчальних програм цих закладів, зроблений педагогом, вказує на те, що обов'язковими заняттями кожної з цих шкіл були гімнастика та гімнастичні ігри, а також релігія, вправління органів чуття, оповідання та малюнки, лічба, читання і письмо, співи та рукоділля [4, с. 55].

Однією зі швейцарських шкіл, яку відвідав К. Ушинський, була "школа під керівництвом Фреліха". Гімнастика та гімнастичні ігри були тут обов'язковим елементом навчального процесу і проводилися вони залежно від погодних умов влітку в саду, взимку - у спеціальному залі та щодня - у класах. Педагог вважає доцільним введення подібних вправ у практику своєї школи і вбачає в них особливо дієвий засіб не лише для підтримання здоров'я дитини в нормальному стані: "Не важко, здається, примусити дітей в такт встати і сісти, повернутися туди й назад, підняти руки й опустити їх, вийти як слід з-за лав і знову сісти на них струнко, спритно й без гомону і штовханни; але коли б хоч ці прості прийоми прищепилися в наших школах, то допомогли б зруйнувати ту важку, присипляючу атмосферу, яка здебільшого панує в них, і сприяли б не тільки збереженню здоров'я дітей, але свіжості й жвавості їх навчання. Дайте дитині трохи порухатися, і вона знову подарує вам десять хвилин жвавої уваги, якщо ви зуміли їх використати, дадуть вам в результаті більше, ніж цілий тиждень напівсонних занять. До правильної, вченої гімнастики нам ще далеко й тут вона тільки-но починає поширюватися; але починати з маленького слід було б нині ж" [4, с. 58].

К. Ушинський, аналізуючи діяльність елементарних шкіл у "Звіті відрадженого за кордон", зауважує, що дівчатка в початкових школах не займаються гімнастикою, "окремі гімнастичні зали для дівчаток влаштовані поки що в дуже небагатьох місцях". Але це свідчить і про те, що увага до фізичного виховання найменших дітей посилюється, зростає зацікавленість до проблем фізичного розвитку людського організму, його загартування та збереження здорового природного потенціалу.

К. Ушинський вказує, що на гімнастику дітей чоловічої статі звернули увагу у Німеччині та Швейцарії. Вчителі гімнастики самі були добрими фахівцями в галузі фізичної культури і, насамперед, власним прикладом прищеплювали дітям любов до гімнастики. К. Д. Ушинський зазначає, що у багатьох містах зарубіжжя влаштовані "гімнас-

тичні арени й гімнастичні зали, де міські діти та юнаки або безплатно, або за мізерну плату займаються гімнастикою" [3, с. 226].

Важливою особою, що бере участь у процесі виховання підростаючого покоління, плекає його духовну і фізичну культуру, на думку К. Ушинського, є вчитель. Учений стверджував, що ним не може бути людина випадкова, пересічна, а лише та, що віддана своїй справі і дітям, від яких залежатиме майбутнє народу і держави. У своїх працях він змальовує образи однаково найкращих учителів, хоч за суттю зовсім різних, вказуючи на важливість вчительської професії для суспільства: "Величезне достоїнство цієї наставниці полягає саме в тому, що вона дозволяє своєму класові вільно бурхати й хвилюватися, але утримує його щоразу саме в тих межах, які потрібні для успіху навчання. Знайти середину між розбещеністю класу та його мертвою нерухомістю дуже нелегко; але для того, щоб постійно утримувати клас у цій рятівній середині, потрібний вроджений педагогічний талант і великий навик" [4, с. 63].

Надзвичайно позитивними в К. Ушинського були враження від "школи Фреліха" не лише щодо вивчення певних дисциплін, а й щодо розвиваючих елементів навчально-виховного процесу. Ушинський відзначав зв'язок фізичного виховання і фізичної праці у цій початковій школі. Опис власних вражень він закінчує так: "Із школою Фреліха розпрощався я в саду, де старші дівчата займалися гімнастикою, а діти своїми грядочками. На прощання малолітня школа нарвала мені величезного букета" [4, с. 79].

У процесі вивчення К. Ушинським практики підготовки вчителів у Швейцарії педагог описує головну вчительську семінарію Бернського кантону - Мюнхенбухзее. Аналіз програм цієї семінарії засвідчує наявність у них обов'язкового елемента - гімнастики поряд із педагогікою, законом божим, вітчизняною мовою, математикою, історією, музикою, географією тощо.

На відміну від шкіл, у семінаріях панував дух свободи, вільної праці не з примусу, а з власної внутрішньої потреби. Фізична праця вважалася необхідною умовою укріплення людського організму. Чотирирічний термін навчання семінаристів у Мюнхенбухзее перетворював щоденні обов'язки в необхідну умову життєдіяльності, а це, звичайно, випускники семінарій покликані були прищеплювати своїм вихованцям. Потреба щоденної праці визначить нарешті життєву дорогу вихованця цього навчального закладу: "... і не дивно, коли він впродовж трьох-чотирьох років такого життя настільки сильно звикає до праці, що для нього стане неможливим сидіти, згорнувши руки, і скаржитися на долю. Безперестанна ж зміна розумової праці фізичною, робота на свіжому повітрі, в полі й саду, помірна, але здорова їжа, відсутність усього,

що розбещує або подразнює нерви, заняття музикою й гімнастикою підтримують здоров'я цих молодих людей у найквітучішому стані, - і справді, любо на них дивитися; які свіжі, здорові обличчя, які міцні, гнучкі мускули, які мужні, юнацькі фізіономії!" [4, с. 94].

Логічним, звичайно, буде висновок К. Ушинського про те, що фізично розвинений, здоровий учитель, який сам зумів створити власне тіло, зможе прищепити у своїх вихованців таке ж бажання, сприяючи таким чином здоров'ю цілої нації. Фізичне здоров'я людини дає їй можливість впевнено дивитися на світ, оздоровлює її дух, бо найбільша перемога - перемога над собою.

З метою підтримання здорового способу життя у семінаріях існували певні обмеження, на які вказує К. Ушинський, іноді не зовсім розуміючи та підтримуючи їх: "Семінаристам дозволяється виходити з закладу тільки в неділю, та й то з дозволу директора; куріння тютюну заборонене. Так само забороняється відвідування товариств, що збираються для картярської гри, пияцтва або танців. Як уже танці потрапили між пияцтвом і картярською грою - важко збагнути!" [4, с. 63].

Для покращення здоров'я семінаристів практикувалися й сільськогосподарські роботи, які розглядалися як явище гігієнічне, а не практично-побутове.

Подібним ритмом життя і фізичної виховної роботи відзначався ще один педагогічний заклад Швейцарії - Веттінгенська семінарія. Досвід її життєдіяльності К. Ушинський вважав доцільним для використання у створенні вітчизняних учительських навчальних закладів. Одразу ж після прибуття педагог був вражений веселістю та задоволенням, яким сяяли обличчя учнів: "Ні, це не поденшики, які думають тільки про те, як перебути день до вечора, а здорові, трудолюбні молоді люди, у котрих надмір сил проситься на фізичну роботу й збуджує мускули, що розвиваються.... скільки тілесного здоров'я в цій праці й скільки в ній душевного миру! Яким міцним, здоровим сном від неї віє і як вона має зміцнювати мускули й нерви, що так ослаблюються й подразнюються сидячим, затворницьким життям наших закритих навчальних закладів!" [4, с. 100]. Лише вільна праця, на думку Ушинського, може вважатися необхідним чинником фізичного виховання людини, бо вона благотворно розвиває не лише тіло, а й душу, розум і почуття.

Аналіз педагогічної творчості видатного педагога дає підстави для ще одного важливого висновку: знання фізіології, медицини, гігієни, фізичної культури та психології потрібно давати, перш за все, жінкам ж людям, які покликані прищепити ці вміння своїм дітям із раннього віку, оскільки хибі виховання виправляти набагато важче, ніж формувати правильні навички з

народження: "Що ж до спеціальностей, то слід звернути в жіночому вихованні особливу увагу на розвиток тих уявлень і звичок, які необхідні для виховання дітей і, можливо, для домашнього господарства. Важко навіть зрозуміти, чому в педагогічній Німеччині за дуже небагатьма винятками в загальноосвітніх школах не запроваджене викладання педагогіки та пов'язаних із нею гігієни, антропології та психології, хоча практичні результати цих наук значно більше могли б бути досягнуті жінкою, ніж чоловіком. Людина перебуває в жіночих руках саме в той період свого життя, коли тілесний і душевний її організм найбільше підданий небезпеці поганих впливів і найбільше могли б змінитися на краще під добрим впливом. Протягом перших шести років життя формується моральне і тілесне здоров'я людини; протягом тих же перших шести років воно може бути сформоване непоправно. Як же не розсудливо не навчати жінку поведженню з дітьми цього віку, коли душевне і моральне здоров'я всього людства, головним чином, перебуває в руках жінки. Важко вже потім лікарям і педагогам боротися з тим, що посяяно в ці перші роки. Природніше було б медикам не вивчати анатомії і педагогам психології - це завдало б менше шкоди, ніж невміння жінки поводитися з дітьми" [3, с. 194]. Такі висновки ставлять у відповідний логічний ряд усі соціальні інституції, які несуть відповідальність за фізичне і моральне життя дитини і, звичайно, головним із них і найважливішим педагог вважає сім'ю і родинне виховання, а в ньому фізичне виховання, формування гігієнічних навичок, гігієноповідний спосіб життя, раціональне харчування тощо.

Відомо, що К. Ушинський працював над розробкою планів і програм для вітчизняної школи. З цією метою він активно вивчав програми кращих зарубіжних закладів. Серед них - вища жіноча школа в Мангеймі, до складу якої входила також елементарна школа. Серед обов'язкових навчальних предметів цього закладу були: Закон божий, мови, географія, природничі науки, математика, малювання співи, рукоділля, гімнастика. Остання була обов'язковим елементом програми для кожного з дев'яти класів. У кожному класі з двадцяти восьми - тридцяти трьох уроків на гімнастику виділялося шість уроків. Тут К. Ушинський вперше побачив заняття з гімнастики для жінок, же проводив учитель у спортивному залі. Заняття з гімнастики було одним із найулюбленіших занять учениць цього закладу і, на думку педагога, "приносили багато користі для їх тілесного розвитку". Однак, К. Ушинський висловлював думку про те, що з особами жіночої статі на заняттях гімнастики повинна працювати вчителька, а не вчитель [3, с. 234].

Педагог окремо розробляв принципи побудови програм для педагогічних семінарій, вказуючи на місце у них фізичної культури. Аналізуючи

діяльність бельгійських педагогічних семінарій, він виокремлював розділ, присвячений фізичному вихованню: "Виховання фізичне, його мета, розвиток почуттів. Як наставниця сприяє фізичному вихованню дітей? Фізичні вади дітей. Що може зробити виховання, щоб їх виправити?". На другому курсі, окрім педагогіки, методології, дидактики і методики вивчався курс дитячої гігієни. Змістом цього предмету були: "Гігієна шкіл - початкових, притулків і дитячих садків. Гігієнічні запобіжні заходи, що їх повинна застосовувати наставниця в школі. Виховання і збереження почуттів. Нешасні випадки, що можуть статися з дітьми: опік, рана тощо. Про атмосферичну електрику. Епідемії. До яких заходів повинна вдаватися наставниця при епідеміях. Поводження наставниці з хворими дітьми" [3, с. 256]. Педагог наголошував на важливості всіх цих знань не лише для гувернанток і наставниць, а й для кожної матері.

К. Ушинський вважав фізичне виховання не лише окремою самостійною частиною виховної системи, а й засобом для реалізації освітніх цілей. Педагог вказував, що короткий перепочинок між розумовим напруженням у вигляді ігор, що супроводжуються руховою активністю дітей, принесуть набагато більше користі ніж безперервне навчання. Вони дадуть змогу дитині переключити свою увагу на інший предмет, щоб через кілька хвилин знову поринути в навчальний процес щось цілком нове, цікаве, особливе.

Таким чином, вивчення історичного досвіду організації системи освіти у Німеччині, Франції, Бельгії, Італії дало можливість К. Ушинському виділити найкраще, а згодом докласти всіх зусиль для втілення цих ідей у практику навчальних закладів, які перебували в його підпорядкуванні. У ході дослідження встановлено, що К. Ушинський широко пропагував кращий європейський досвід через педагогічну пресу, ділився враженням від побаченого зі своїми колегами-педагогами. Перспективи подальших досліджень - відображення ідей зарубіжного досвіду фізичного виховання К. Ушинського в практиці сучасного національного виховання школярів.

1. **Ідеї К. Д. Ушинського в контексті сучасної педагогічної освіти та науки: 1991-2010 рр. : до 185-річчя від дня народження. : бібліограф, покажч. / Упоряд. А. М. Доркена, І. О. Іванова, Т. В. Лога. — Одеса, 2010. — 124 с.**
2. **Національна доктрина розвитку освіти // Освіта України. — 2002. — 23 квітня. — С. 5.**
3. **Ушинський К. Д. Звіт про командировку за кордон // Ушинський К. Д. Твори в шести томах. - Т. 2. - К. : Рад. школа, 1954. - С. 174-260**
4. **Ушинський К. Д. Педагогічна подорож по Швейцарії // КД Ушинський. - Твори в шести томах. - Т.2. - К.: Рад. школа 1954. - С. 17-122. Ушинський К. Д. Педагогічні замітки про Швейцарію // КД Ушинський. - Т. 2. - К. : Рад. школа, 1954. - С. 17-122. Твори в шести томах. — Київ. — 1954. — 17-122 с.**

6. Ушинський К. Д. Твори в шести томах // К. Д. Ушинський. — Т. 2. — К. : Рад. школа, 1954. — 560 с.
7. Формулярні списки про службу К. Д. Ушинського // К. Д. Ушинський. — Твори в шести томах. — Т. 6. — К.: Рад. школа, 1952. — С. 546—553.

Стаття надійшла до редакції 16.03.2011

С. Марчук

Зарубежный опыт физического воспитания школьников в педагогическом наследии К. Д. Ушинского

Рассмотрен зарубежный опыт организации учебно-воспитательного процесса по итогам педагогического путешествия К. Д. Ушинского странами Европы. Отражены образовательно-воспитательные традиции физического воспитания в учебных заведениях Швейцарии, Германии, Франции, Бельгии и Италии.

Ключевые слова: физическое воспитание, школьник, К. Д. Ушинский, организация учебно-воспитательного процесса, зарубежный опыт Швейцарии, Германии, Франции, Бельгии и Италии.

S. Marchuk

Foreign Experience of Physical Education of Pupils in Pedagogical Inheritance of K. D. Ushynskiy

The article considers the foreign experience of the educational process organization on the results of the pedagogical trip of K. D. Ushynskiy through the countries of Europe. The author analyzes schooling and educational traditions of the physical education in educational institutions of Switzerland, Germany, France, Belgium and Italy.

Key words: physical education, pupil, K. D. Ushynskiy, educational process organization, foreign experience of Switzerland, Germany, France, Belgium and Italy.

Рецензент - кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Н. М. Авшенюк

НАШІ АВТОРИ

Андрейко Оксана Іванівна — докторант Національного педагогічного університету ім. М. П. Липинського, доцент кафедри скрипки Львівської національної музичної академії ім. М. В. Лисенка, доктор філософії музики

Бабко Тетяна Миколаївна - старший викладач кафедри менеджменту освіти та психології Запорізької обласної академії післядипломної педагогічної освіти

Барабаш Олена Володимирівна - викладач кафедри іноземних мов Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету "Львівська політехніка"

Вовчаша Наталія Ярославівна - доцент кафедри іноземних мов та технічного перекладу Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, кандидат педагогічних наук

Доскач Світлана Сильверстівна - викладач кафедри психології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, кандидат психологічних наук, доцент

Врочинська Людмила Ігорівна - доцент кафедри теорії та методики дошкільної освіти Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка, кандидат педагогічних наук

Гришук Зоряна Євгенівна - викладач кафедри іноземних мов Львівської зооветеринарної академії імені Гжицького

Данильчук Лариса Олексіївна - докторант кафедри соціальної педагогіки Волинського національного університету імені Лесі Українки, кандидат педагогічних наук, доцент

Драгнев Юрій Володимирович - доцент кафедри теорії та методики фізичного виховання луганського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат педагогічних наук

Дяченко Марія Дмитрівна - старший викладач кафедри журналістики і соціальних комунікацій Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету, кандидат наук із соціальних комунікацій

Жигайло Наталія Ігорівна - професор кафедри менеджменту Львівського національного університету імені Івана Франка, доктор психологічних наук, доцент

Камінська Оксана Михайлівна - викладач Національного університету "Львівська політехніка"

Кравець Наталія Богданівна - доцент кафедри психології у виробничій сфері Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя, кандидат педагогічних наук